

Ш.Ш.Жалмаханов¹, Ж.Ш.Жалмаханова²¹Қазақстан Республикасы ІІМ Б.Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы;²Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті (E-mail: sh.zhalmahanov@mail.ru)**Лингвистикалық сараптаманың негізгі нысаны — сөйлеудегі даулы мәтіндер**

Мақалада юрислингвистиканы (заңнамалық лингвистиканы) лингвистикалық зерттеу барысында мәтіндерді редакциялау, аудару, сараптама жасау және кеңестер беру деген аспектілер іске асырылды, яғни құқықтық кеңістікте лингвистикалық баға берілетіні анықталған. Соттық-лингвистикалық сараптаманың құқықтық базасы көрсетілген. Лингвистикалық сараптаманың анықтамасы, мақсат-міндеттері және құрылымы, сонымен қатар азаматқа жала жабу, балағаттау, ар-намысы, қадір-қасиеті, абыройын қорлау, әлеуметтік, ұлттық, нәсілдік және діни өшпенділіктерді қоздыру, мемлекеттің конституциялық құрылысын және аумақтық тұтастығын бұзуға шақыру сияқты мазмұндағы мәтіндерге қорытынды беретін сарапшы-лингвистің құзыреті айқындалған. Сарапшы өз қорытындысында жауап беруге міндетті типтік сұрақтардың үлгілері берілген. Авторлар сот процесінде сөйлеудің даулы мәтіндеріне тек лингвистикалық сараптама ғана объективті баға бере алады деген қорытынды жасады.

Кілмті сөздер: лингвистикалық сараптама, заңнамалық лингвистика, соттық-лингвистикалық сараптама, сарапшы-лингвист, даулы мәтін.

XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың басынан бастап заңнамалық лингвистика (юрислингвистика) деген ғылым саласы пайда болды. Бұл сала тіл мен құқықтың тоғысқан тұсынан пайда болғандықтан, ол пәнаралық сипаттарға ие. Тіл мен құқықтың байланысы мәселелерімен лингвистер де, заңгерлер де шұғылданып келеді. Заңнамалық лингвистика тілдік мәтіндердің (ауызша, жазбаша) коммуникативтік және функционалдық-әрекеттік сипаттарына құқық кеңістігінде лингвистикалық баға беру үшін: 1) заң құжаттарына лингвистикалық сараптама; 2) заңдық және нормативті-құқықтық актілерге ұсыныстар; 3) заңдық мәтіндерді аударма; 4) құқықтық баға берілуге тиіс мәтіндерге сараптама жасайды. Тілдік мәтіннің коммуникативтік сипаты дегеніміз — қарым-қатынас құралдары арқылы қоғамдық өмірде оқу-ағарту, білім-ғылым, адамдар арасында жағымды, жағымсыз немесе бейтарап мазмұнды ақпарат беру, тарату; ал функционалдық-әрекеттік сипаты дегеніміз — мәтін мазмұны арқылы іс-әрекетке шақыру, іске асыру. Құқықтық кеңістіктегі тіл мен сөйлеу мәтіндерін саралау, жүйелеу үшін тіл мамандары, кеңесшілері, аудармашылары, сарапшылары қажет. Тілдік мәтіндердің мазмұны қарама-қайшылықты, даулы болған жағдайды құқықтық кеңістікте реттеу үшін, лингвистикалық баға беру үшін соттық-лингвистикалық сараптама жасау қажеттілігі туындайды. Даулы мәтіндер дегеніміз — қоғам мен адам өміріндегі ауызша және жазбаша сөйлеу қарым-қатынасында туындайтын азаматтардың адамгершілік-моральдік құқықтарының сақталмауынан, соның салдарынан азаматтардың моральдік, материалдық зардап, зиян шегуіне әкеліп соғатын тілдік қатынас.

Қазақстан Республикасының заңнамасында сөйлеу әрекетімен жасалатын жиырмадан астам құқық бұзушылық бар. Мәселен, 2011 жылдың 11 қыркүйегінде қол қойылған Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде [1] жала жабу (129-б.), қорлау (130-б.), әлеуметтік, ұлттық, рулық, нәсілдік немесе діни араздықты қоздыру (164-б.), Қазақстан Республикасының конституциялық құрылысын күшпен құлатуға немесе өзгертуге не оның аумақтық тұтастығын күшпен бұзуға шақыру (170-б.), Қазақстан Республикасы Президентінің ар-ұжданы мен қадір-қасиетіне қол сұғу және оның қызметіне кедергі жасау (318-б.), депутаттың ар-намысы мен қадір-қасиетіне қол сұғу және оның қызметіне кедергі жасау (319-б.), Қазақстан Республикасы Конституциялық кеңесінің қызметіне кедергі жасау (319-1-б.), өкімет өкілін қорлау (320-б.), жалған жауап беруге немесе жауап беруден жалтаруға, жалған қорытынды беруге не қате аударуға сатып алу не мәжбүр ету (354-б.) сияқты қылмыстарға жазалар, Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінде [2] ар-намысты, қадір-қасиетті және іскерлік беделді қорғау (143-б.), бөтен тауар таңбасын, қызмет көрсету таңбасын, тауар шығарылған жердің атауын немесе фирмалық атауды заңсыз пайдалану (145-б.), ұсақ бұзақылық (330-б.), бұқаралық ақпарат құралдарында ұлттық араздықты тұтандыруға бағытталған материалдарды жариялауға рұқсат беру (343-б.), бұқаралық ақпарат құралдарының өнімдерін, сол сияқты өзге де өнімдерді Қазақстан Республикасының

аумағында даярлау, сақтау, әкелу, тасымалдау, тарату (344-б.), бұқаралық ақпарат құралдарына көрінеу жалған мәліметтер және материалдар беру (347-б.), куәнің, жәбірленушінің көрінеу, жалған айғақтары, сарапшының көрінеу, жалған қорытындысы немесе қате аударма жасау (516-б.) сияқты әкімшілік тәртіп, құқық бұзушылықтарға жазалар қарастырылған. Тілдік мәтіннің ақпараттық құрал ретіндегі құқықтық нормалары, сонымен қатар Қазақстан Республикасының «Тілдер туралы», «Бұқаралық ақпарат құралдары», «Ономастика туралы» Заңдарында реттелген.

Азаматтардың адамгершілік-моральдік, іскерлік беделін қылмыстық, азаматтық және әкімшілік құқықтарын құқықтық кеңістіктің сот үдерісінде қорғауда негізінен соттық сараптама қолданылады. Соттық сараптаманың отыз шақты түрі бар. Соның бірі — соттық-лингвистикалық сараптама. Соттық сараптама дегеніміз — сот үдерісінде жаңа дәлел алудың және бар дәлелдерді нақтылаудың, тексерудің іс жүргізудегі жеке формасы. Соттық-лингвистикалық сараптама дегеніміз — табиғи немесе жасанды тілдің қолданылу және пайдаланылу заңдылықтарын зерттеу негізінде нақты анықталған мәліметтер мен мағлұматтарды сөз бен сөйлеу мазмұнының шын/жалған, мүмкін/мүмкін емес екендігін сипатталушы объектіге қатысты анықтау.

Сараптама, оның ішінде лингвистикалық сараптама да прокурордың немесе тергеушінің бастамасымен алдын ала тергеу немесе сот барысында да тағайындалып жүргізілуі мүмкін. Сарапшыға, сараптамаға қойылатын талаптар Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде жалған жауап беруге немесе жауап беруден жалтаруға, жалған қорытынды беруге не қате аударуға сатып алу не мәжбүр ету (354-б.), Қазақстан Республикасының Қылмыстық іс жүргізу кодексінде [3] сарапшы (83-б.), маман (84-б.), сараптаманы тағайындау (240-б.), сараптаманы міндетті түрде тағайындау (241-б.), сараптаманы тағайындау тәртібі (242-б.), сот сараптамасын жүргізу тапсырылуы мүмкін адамдар (243-б.), сезіктінің, айыпталушының, жәбірленушінің, қорғаушының және жәбірленушінің өкілінің сараптама тағайындау және жүргізу кезіндегі құқықтары (244-б.), өздеріне қатысты сот сараптамасы жүргізілетін адамдардың құқықтары мен заңды мүдделерінің кепілдігі (244–1-б.), сот сараптамасы органының сараптама жүргізуі, сот сараптамасы органы басшысының құқықтары мен міндеттері (245-б.), сот сараптамасын жүргізу кезінде процеске қатысушылардың қатысуы (246–1-б.), сараптама жүргізу үшін медициналық ұйымға орналастыру (247-б.), сараптама объектілері (248-б.), жеке және комиссиялық сараптама (249-б.), кешенді сараптама (250-б.), сарапшы қорытындысының мазмұны (251-б.), қорытынды берудің мүмкін еместігі туралы хабарлама (252-б.), сарапшыдан жауап алу (253-б.), сезіктіге, айыпталушыға, жәбірленушіге сарапшының қорытындысын көрсету (254-б.), қосымша және қайталама сараптама (255-б.), Қазақстан Республикасының азаматтық іс жүргізу кодексінде сараптама тағайындау (91-б.), үлгілерді алу (91–1-б.), дәрігердің немесе басқа маманның, сондай-ақ сарапшының үлгілерді алуы (91–2-б.), үлгілерді алу кезінде тұлғаның құқықтарын қорғау (91–3-б.), сарапшының құқықтары мен міндеттері (92-б.), маманның консультациясы (түсіндірмесі) (207-б.), дәлелдеменің жалғандығын мәлімдеу (208-б.), Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінде куәнің, жәбірленушінің көрінеу, жалған айғақтары, сарапшының көрінеу, жалған қорытындысы немесе қате аударма жасауы (516-б.), әкімшілік құқық бұзушылық туралы істер бойынша дәлелдемелерді бұрмалау (516–1-б.), маман (596-б.), сарапшы (597-б.), аудармашы (598-б.) секілді мазмұндағы баптарда, сонымен қатар «Қазақстан Республикасындағы сот-сараптама қызметі туралы» [4] деген арнайы Заң да бар.

Тіл білімі мен ғылымы бойынша кәсіби қызметкер әкімшілік, азаматтық және қылмыстық істер бойынша кеңесші маман, аудармашы және сарапшы ретінде қажет. Жоғарыдағы Қазақстан Республикасының заңдары мен кодекстерінде лингвистің сарапшы ретіндегі, яғни даулы мәтіндерге қорытынды жасайтын маман ретіндегі, қызметіне талдау жасаған жөн.

Сарапшының, атап айтқанда, лингвист-сарапшының анықтамасы, мақсат-міндеттері, құқықтары, жауапкершілігі, құзыреті, лингвистикалық сараптамасының түрлері, нысаны, құрылымы, талаптары, басқа сараптама түрлерінен ерекшелігі заңдарда нақты айқындалғандықтан, ол анықтамаларды қайталамастан, лингвистикалық сараптамаға нысан болатын даулы мәтіндердің Қазақстан Республикасының заңдарымен қайшылықтарын айқындаймыз.

Лингвистикалық сараптама — заңдық маңызы бар мәліметтерді нақтылау мақсатында өкілетті тұлға немесе орган тағайындайтын лингвистикалық зерттеудің, процессуалдық-заңдық аспектіде құқықтың тиесілі процессуалдық салаларымен реттелетін қызметтің түрі. Лингвистикалық сараптама — дәлелдік ақпарат алудың тәсілі немесе құралы, сараптама дәлелдік ақпаратты басқа жолдармен (тәсілдермен) алу мүмкін болмаған жағдайда тағайындалады. Лингвистикалық сараптаманың нысаны даулы мәтін болғандықтан, ол міндетті емес сараптамалық зерттеудің түріне жатады.

Лингвистикалық сараптама қорытындысының заңдық күшіне, әлеуетіне тергеуші, сот органдары процессуалдық істің басқа дәлелдерімен салыстыра отырып, баға береді. Лингвистикалық сараптама — лингвистикалық аспектіде айтылған сөздің объектіге (объектілерге) қатысты алғанда шын/жалған немесе мүмкін/мүмкін емес екендігін сипаттайтын объектілерді зерттеудің түрі, сондықтан лингвистикалық сараптама өндірісі тіл теориясында осы уақытқа дейін қалыптасқан лингвистикалық нысандарды зерттеудің тіл біліміндегі әдістемелерін негізге алады.

Адам өзі туралы қандай да бір жағымсыз ақпарат таратылса, әдетте оны өзінің ар-намысы, абыройы, қадір-қасиеті, іскерлік беделі тапталды, қорланды, төмендетілді деп қабылдайды. Ол жағымсыз ақпараттар жала жабу, балағаттау, әлеуметтік, ұлттық, діни өшпенділікті қоздыру мазмұнында болуы мүмкін. Жала жабудың өзі Қылмыстық кодексте (129-б.) үш түрлі жіктелім бойынша жазаланады: 1) басқа адамның ар-намысы мен қадір-қасиетіне нұқсан келтіретін немесе оның беделін түсіретін көрінеу, жалған мәліметтер тарату арқылы жала жабу; 2) көпшілік алдында сөз сөйлегенде не көпшілікке таратылатын шығармада, не бұқаралық ақпарат құралдарында жала жабу; 3) адамды сыбайлас жемқорлық, ауыр немесе аса ауыр қылмыс жасады деп айыптаумен ұштасқан жала жабу; ал қорлау басқа адамның ар-намысы мен қадір-қасиетін әдепсіз түрде кемсіту (130–1-б.), көпшілік алдында сөз сөйлегенде не көпшілікке таратылатын шығармада, не бұқаралық ақпарат құралдарында қорлау (130–2-б.) деген екі жіктеліммен жазаланады. 164-баптағы әлеуметтік, ұлттық, рулық, нәсілдік немесе діни араздықты қоздыру да үш жіктеліммен сотқа тартылады. Сарапшы-лингвистің басты құзыреті — бұл қылмыс түрлеріне заңдық тұрғыда баға беру емес, жала жабудың, қорлаудың бар-жоғын анықтап қорытынды жасау. Зерттелетін іс объектісі бейне және жазба ақпарат тасымалдағышта жазылған немесе бейнеленген болуы керек.

Егер адам сотқа өзінің құқықтарын қорғау туралы арыз түсірсе, сот талап арызшы келіспейтін ақпараттың мәтініне соттық лингвистикалық сараптама тағайындайды. Лингвистикалық сараптамаға ұсынылған мәтіндегі ақпарат бірнеше тәсілмен берілуі мүмкін:

– ашық сөз формасында, демек, мәліметтер жеке сөйлем немесе өзара байланысты сөйлемдер тізбегі ретінде, тіпті жаңа ақпарат предикат, логикалық баяндауыш ретінде беріледі. Мысалы, *Ұры ұрыдан сойыл ұрлады;*

– жасырын сөз формасында, демек мәліметтер сөзде ашық емес, жабық түрде, мысалы, бастауыш құрамында. Мәселен, жоғарыда келтірілген мысалда сойылдың ұрлануы туралы ғана емес, оны істеген ұры екені туралы да ақпарат бар;

– мәтіннен тыс формада, яғни ақпарат мәтін ішінде емес, автор мен оқырманның (тыңдарманның) жалпы фондық біліміне, негізделеді;

– мәтін ішілік формада, яғни ақпарат мәтін ішінде емес, айтылған контекстен оқырман немесе тыңдарман оңай түсіне қалатындай болады.

Лингвистикалық сараптама барысында талап арызшы дауласып отырған кез келген формада берілген мәтіндегі жағымсыз ақпарат талдануы керек.

Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің 143-бабының 3-тармағының 2-тармақшасының мазмұнында шындыққа жатпайтын нұқсан келтіретін мәліметтерді таратудың азаматтық-құқықтық жауаптылығы болуы үшін төмендегідей даулы мәтін үзіндісінің болжалды лингвистикалық белгілерінің жиынтығы болуы керек:

– талап арызшы туралы жағымсыз ақпараттың болуы;

– мәтінде мәліметтер түрінде айтылған сөздердің, яғни фактілер мен оқиғаларды баяндайтын пікірлердің болуы;

– баяндалған фактілерде талап арызшының құқыққа қарсы (кең мағынасында) және әдепсіз қылықтары мен әрекеттері туралы айтылуы керек, сонда ғана олардың шындыққа сәйкес пе, сәйкес емес пе екендігі тексеріледі.

Сондықтан соттық-лингвистикалық сараптаманың міндеті талап арызшыға қатысты айтылған фактілердің немесе оқиғалардың шындыққа қатысын айқындау болады. Ал фактісіз баяндалған сөздердің (субъективті бағалау сипатындағы ақпараттардың) шындыққа қатыстылығы тексерілмейді, ол жазушының (айтушының) жеке пікірі болып қалады. Лингвист-сарапшы өз зерттеу барысында дәлелге негіз болатын белгілі бір тілдік материалдарды ғана талдауға тиіс. Талдауда жағымсыз мәні бар сөздер мен сөйлемдердің құқық субъектісінің ар-намысына, қадір-қасиетіне, абыройына, іскерлік беделіне, моральдік және адамгершілік күйзеліске қатысына баса назар аударуы қажет.

Прокурордың немесе тергеушінің бастамасымен лингвистикалық сараптама тағайындау туралы қаулының (анықтаудың) негізінде лингвист-сарапшыға жауап беруі тиіс сұрақтар қойылады. Лингвистикалық сараптамада жауап беру үшін талап арыздың мазмұнына қарай төмендегідей типтік сұрақтар қойылады [5].

Ар-намысты, абыройды және іскерлік беделді қорғау туралы азаматтық істерде (ҚР АҚ-інің 143-б.) лингвистикалық сараптамада жауап беру үшін төмендегідей типтік сұрақтар қойылады:

1. Мәтінде... (Т.А.Ә., заңды тұлға атауы) туралы, оның қызметі және оның жеке іскерлік, моральдік сапалары туралы жағымсыз мәліметтер бар ма? Бұл мәліметтер нақты қай сөзде, қай сөйлемде айтылған, оның мағыналық бағыты қандай?

2. Егер жоғарыда айтылған сөздер мен сөйлемдерде... (Т.А.Ә., заңды тұлға атауы) туралы мәліметтер болса, онда олар қандай формада айтылған (жазылған, көрсетілген): не дәлел, не болжам, не сұрақ ретінде ме?

3. Мәтінді лингвостилистикалық талдауда... -ның (Т.А.Ә.) қолданыстағы заңнамаларды, моральдік нормалар мен қағидаларды бұзғаны туралы мәліметтерде дәлелді сөздер ме, сөйлемдер бар ма?

4. Жарияланған мәтіндегі сөздер (сөз тіркестері, сөйлемдер, абзацтар) қандай мағынада қолданылған?

5. Мақала (мақалалар) мәтінінің композициялық құрылымы қандай? Автор қандай стилистикалық тәсілдер қолданған? Ол жарияланым кейіпкерлеріне қандай мінездеме (сипаттама) береді?

6. Мәтінде баяндалған мәліметтер фактілік дәлел ретінде айтылған ба? Егер олай болса, онда ол қандай, мақала авторының бағалау пайымдары не пікірлері ме?

Осы сұрақтарға жауап бермес бұрын заңгер мен сарапшы-лингвистің құзыреттерін шектеп алған дұрыс. Сарапшы-лингвист құзыретіне сұрақтарға жауап беру барысында әрекеттерді заң тұрғысында жіктеу (квалификация) жатпайтыны жалпыға белгілі. Егер сарапшы қорытындысында құқықтық баға беретін болса, онда ол сарапшы қорытындысын сот ісі бойынша дәлел ететін құжат ретінде мойындамайды, себебі кінәлі адам жауапкершіліктен құтылып кетуі мүмкін.

Өзі туралы жағымсыз ақпарат таратылған адам өзін жала жабылды деп санайды. Жала жабуға Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 129-бабында қылмыстық жауаптылық қарастырылған. Онда жалаға «басқа адамның ар-намысы мен қадір-қасиетіне нұқсан келтіретін немесе оның беделіне түсіретін көрінеу, жалған мәліметтер тарату» деген анықтама берілген. Жаланың анықтамасында «ар-намысы мен қадір-қасиетіне нұқсан келтіру, беделіне түсіру» деген ұғымдар бар. «Көрінеу жалған мәліметтер» — шындыққа сай емес, ойдан шығарылған мәліметтер. Бұл ойдан шығарылған мәліметтер адамның жағымсыз қасиеттері, әдепсіз қылықтары, қылмыстық, бейәдептік және т.б. әрекеттері туралы болады. Жала — алдын ала ойластырылған қылмыс, сондықтан кінәлі адам таратылған мәліметтердің ойдан шығарылған және төмендету екенін саналы түрде береді. Бұл мәліметтерді кінәлі адам өзі ойдан шығарады немесе біреуден естуі мүмкін, бірақ ол мәліметтердің шындыққа сай емес, жалған екенін біледі, яғни жала — жала жабу мақсатындағы қасақана әрекет. Пиғылдың қасақаналығын сот анықтайды. Жала бойынша қылмыстық іс қағаздың лингвистикалық белгісі — нақты тілдік форманың болуы, атап айтқанда, факті немесе оқиға туралы сенімді формада айтылған сөз (сөйлем).

Жала бойынша айыпталатын қылмыстық істерге (ҚР ҚК-інің 129-б.) байланысты лингвистикалық сараптамада жауап беру үшін төмендегідей типтік сұрақтар қойылады:

1. Мәтінде... -ның (Т.А.Ә.) қолданыстағы заңнамаларды немесе моральдік қағидаларды (қылмыстық немесе әкімшілік тұрғыда жазаланатын әрекет, құқық бұзушылық, қылмыс, еңбек ұжымында, тұрмыста теріс қылық жасағаны туралы) бұзғаны туралы қандай да бір нақты фактіні сенімді формада айтқан сөйлемдер бар ма?

2. Мәтінде талап арызшыға таңылған заңсыз немесе әдепсіз әрекеттерді сенімді формада айтқан сөйлемдер бар ма?

3. Азамат...-ның (Т.А.Ә.) құқыққа қарсы, әдепсіз әрекеттерді жасағаны туралы зерттеліп отырған мәтінде сенімді формада айтылған сөйлемдер бар ма?

Адамның ар-намысы мен абыройын төмендетуге байланысты құқық бұзушылыққа балағаттау (заңда қорлау) жатады. Балағаттау «басқа адамның ар-намысы мен қадір-қасиетін әдепсіз түрде кемсіту» (ҚР ҚК-інің 130-б.), әдетте, әдепсіз тілдік формада айтылуымен көрінеді. Әбес форма — лингвистикалық тұрғыда қоғамда қабылданған мінез-қылық ережелеріне қарама-қайшы әдепсіз,

ұятсыз, былапыт сөздер мен сөйлемдердің қолданылуы. Былапыт сөздердің тақырыптық топтарына жануарлардың атаулары, жиіркенішті заттардың аттары, қарғау, некесіз туды деп қаралау, жыныстық қатынас атаулары және гениталия (жыныс мүшелері) аттары жатады. Нақты тұлғаға қатысты әбес формалы сөздер мен сөйлемдердің айтылуы сол тұлғаның ар-намысы мен абыройына қол сұғушылық болып бағаланады. Бұдан басқа белгілі бір жағдайларда әдеби тіл нормаларына толық сай келетін сөздер мен сөйлемдердің айтылуы да балағаттау сипатты болады. Ресейдің құжаттама мен ақпараттық даулар бойынша сарапшы-лингвистердің гильдиясы (ұйымы) белгілі бір тұлғаға бағыттталып айтылған, белгілі бір контексте қолданылған балағаттау сипатындағы орыс тіліндегі негізгі лексикалық бірліктердің категорияларын анықтаған. Біз қазақ тіліндегі мысалдармен баяндаймыз. Оған төмендегідей лексикалық топтар кіреді:

1. Көбіне қылмыскердің, қылмысты іс-әрекеттің атаулары: *бандит, қарақшы, алаяқ, жезөкше, бүлдіргі, бүлікшіл, жеңгетай, тыңшы*. Бұл сөздердің балағаттау болып есептелуінің себебі — бұл сөздердің мағынасында құқыққа қарсы, әдепсіз, қоғамда жағымсыз бағаланатын әрекеттерді, қимылдарды, қылықтарды жасаушы адамдарды нұсқау бар. Заң терминологиясында бұл сөздерге құқық бұзушы немесе қылмыскер деген нақты заңдық жіктеме жасалады. Сондықтан да негізсіз қолданылған бұл сөздерді қоғам немесе адресат балағаттау және жала ретінде қабылдайды. Бұл тақырыптық топтағы кейбір сөздер ауыспалы мағынасында да қолданылады. Метафоралық қолданыстағы сөздің жағымсыз сипаты қайта күшейе түседі. Мысалы, большевизмнің негізін салушы Троцкийді «саяси жезөкше» деген классикалық балағаттауды басқа бір адамға «Троцкий» деу.

2. Негізгі мағынасының жағымсыз мәнді сөздің өзі әлеуметтік ымырасыз бағаға ие болып, сипаттаушының позициясын білдіреді: *екі жүзді, жағымпаз, сатқын, нәсілшіл, арандатушы*. 1-топтағы сөздерден бұл сөздердің басты айырмашылығы — бұл сөздердің ауыспалы мағынасы жоқ. Сондықтан та белгілі бір адамға қатысты негізсіз, дәлелсіз қолданылса, олар жала болып табылады.

3. Ауыспалы мағынада қолданылатын кейбір кәсіп атаулары: *жендет, қасап, қойшы*.

4. Сөйлеуде адресатқа жағымсыз баға беретін қолдамау, жек көру, елемеу мәніндегі дөрекі сөздер: *есек, шибөрі, маймыл, шошқа, сиыр*.

5. Тікелей жағымсыз баға беретін немесе кінәлау мағынасындағы етістіктер: *ұрлау, асау, иемдену, қорлау*.

6. Кең мағынасы былапыт сөздер мәнін беретін сын есімдер: *төмен* (оңбаған, антұрған, сілімтік, хайуан, тастанды), *ақымақ* (топас, мисыз, нақұрыс, жынды, қояншық, екесті). Бұл сөздерде адамның нақты іс-әрекеті немесе ұстанымы тікелей көрсетілмесе де жалпы жағымсыз бағалау бар.

7. Эвфемизмдер болғанмен, жағымсыз бағалау сипаты бар сөздер: *жеңіл жүрісті әйел, түнгі көбелек, «көгілдір»*.

8. Сөз ойнатудан (каламбурдан) туындайтын жағымсыз бағалау сипатты құрылымдар.

9. Адамға сипаттама беретін былапыт сөздер.

Санамаланған сөздердің тақырыптық топтары белгілі бір адамға негізсіз және дәлелсіз айтылса, балағаттау немесе/және жала ретінде қабылданады және бағаланады.

Демек, сөздің «әбес формасы» лингвистикалық сараптамаға қатысты алғанда адресат (талап арызшы) үшін балағат сөздер мен сөйлемдер балағаттау формасы болып табылады. Лингвистикалық сараптама барысында зерттеліп отырған сөйлемдердің балағаттау сипаты дәлелденеді немесе жоққа шығарылады, яғни жағымсыз ақпаратта жағымсыз тілдік форманың бар-жоқтығы дәлелденеді немесе жоққа шығарылады.

Балағаттау бойынша айыпталатын қылмыстық істерге (ҚР ҚК-нің 130-б.) байланысты лингвистикалық сараптамада жауап беру үшін төмендегідей типтік сұрақтар қойылады:

1. Қазіргі қазақ тілінде қандай типтегі лексика балағаттау лексикасына жатады?

2. «Түнгі клубтағы төбелес — Сәбитовтің құйтырқылық әрекетінің кесірі» деген сөйлемдегі сөз, сөз тіркесі немесе фразаларда балағаттау лексикасының бір немесе бірнеше типіне жататындары бар ма?

3. «Түнгі клубтағы төбелес — Сәбитовтің құйтырқылық әрекетінің кесірі» деген сөйлемде Т.А.Сәбитов деген азаматқа тікелей дөрекі, ішмерездік формада айтылған жағымсыз бағалау бар ма?

4. Жағымсыз баға қоғамда қабылданған мінез-құлық ережелеріне қайшы келетін ішмерез, әбес формада айтылған ба?

5. Тұлғаға әбес формада берілген жағымсыз баға мазмұны дәл Т.А.Сәбитов туралы айтылған ба?

Әлеуметтік, нәсілдік, ұлттық, діни араздықтарды қоздыру мен тұтандыруға байланысты құқыққа қарсы әрекеттерді дұрыс бағалау үшін тек қана тергеушілер мен анықтаушылардың пікіріне сүйенуге

болмайды, оған тіл және сөйлеу ғылымына байланысты кәсіби арнайы білімдерді де пайдалану қажет. Мұндай жанжал шақырған көпшілік коммуникацияның материалдары сот сараптамасының тексеруінен өтуі керек. Сөз жанжалының алдын алу, болдырмау үшін, негізінде дәлелдеу базалары бар фактілерді айқындау үшін лингвистикалық сараптама көмек береді. Мұндай жағдайда сараптамалық зерттеудің объектісі сөйлеу мәтіні болады. Ал мәтінді талдау хабар авторы мен оның аудиториясының қызметінен тыс қарастырылмайды.

Әлеуметтік, ұлттық, діни өшпенділік қоздыру бойынша айыпталатын қылмыстық істерге (ҚР ҚК-нің 164-б.) байланысты лингвистикалық сараптамада жауап беру үшін төмендегідей типтік сұрақтар қойылады:

1. Ұсынылып отырған мәтінде қандай да бір ұлттық, этникалық, конфессиялық немесе әлеуметтік топқа қатысты өшпенділік, агрессивті не қорлау сипатындағы сөйлем бар ма?

2. Ұсынылып отырған мәтінде қандай да бір ұлттық, этникалық, конфессиялық немесе әлеуметтік топқа қатысты өшпенділік, агрессивті не қорлау сипаттағы сөйлем бар ма?

3. Ұсынылып отырған мәтінде этникалық топтың жеке өкілі жасаған әрекеттің жауапкершілігін түгел бір этникалық топқа жапқан мазмұндағы сөйлем бар ма?

4. Ұсынылып отырған мәтінде белгілі бір ұлттық, нәсілдік немесе әлеуметтік топтың өкіліне қарсы күштеу әрекетін қоздыру сипатындағы сөйлем бар ма?

5. Ұсынылып отырған мәтінде қандай да бір ұлтқа, нәсілге немесе әлеуметтік топқа әуелден өшпенділігін білдіретін сөйлем бар ма?

6. Ұсынылып отырған мәтінде белгілі бір ұлттық, діни, этникалық немесе басқа әлеуметтік топқа басқалардың антагонизмі, мүдделерінің сыйыспайтын қағидалары туралы сөйлемдер бар ма?

7. Ұсынылып отырған мәтінде белгілі бір әлеуметтік, этникалық, конфессиялық топтардың өткендегі, бүгінгі, келешектегі зұлматтары мен нәубеттерінің себебін басқа ұлттың, халықтың, этностың және әлеуметтік топтың мақсатты іс-әрекеттерінің нәтижесі деп түсіндіру туралы сөйлем бар ма?

8. Ұсынылып отырған мәтінде басқа бір ұлтқа, конфессияға, этникалық немесе әлеуметтік топқа қатысты геноцидті, депортацияны, репрессияны мадақтау, жағымды бағалау туралы сөйлем бар ма?

9. Ұсынылып отырған мәтінде тұлғаны белгілі бір ұлттың, этностың, нәсілдің немесе әлеуметтік топтың өкілі ретінде жағымсыз бағалау туралы сөйлемдер бар ма?

Демек, адамдардың табиғи және жасанды қарым-қатынас құралдарының ауызша және жазбаша формаларын көпшілік алдында немесе бұқаралық ақпарат құралдарында қолдануда қоғамның адамгершілік-моральдік қағидалары мен мемлекеттің қылмыстық, азаматтық және әкімшілік заңдарының талаптарына сай болуы керек. Осы қағидалар мен заңдардың талаптарының орындалмауы азаматтарға моральдік зардап, материалдық зиян шектіруі мүмкін. Қоғамдық өмірдегі адамдар арасындағы қарым-қатынастық ережелер мен қағидалардың, әдептер мен әдеттердің барлығын мемлекеттік құрылым заңдарында бүге-шігесіне, қалтарыс-бұлтарыстарына дейін жазып шығу мүмкін емес. Сондықтан да тілдік қатынас барысында пайда болған даулы мәтіндерді лингвист-сарапшының арнайы кәсіби білімі негізінде шешу қажет болады. Қоғам өміріндегі заңдылықтар мен адамгершілік-моральдік қағидалар әділетті, объективті түрде қызмет ету үшін, соттың әділ шешімі болуы үшін соттық-лингвистикалық сараптаманың маңызы зор.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. — 2011. — 1 ақпан. — Алматы: Норма - К, 2011. — 176 б.
- 2 Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексі. — 2012. — 20 ақпан. — Алматы: Норма - К, 2012. — 356 б.
- 3 Қазақстан Республикасының Қылмыстық іс жүргізу кодексі. — 2011. — 28 қаңтар. — Алматы: Юрист, 2011. — 136 б.
- 4 Қазақстан Республикасының «Қазақстан Республикасындағы соттық-сараптамалық қызмет туралы» Заңы. — 2010. — 20 қаңтар. // Қазақстан Республикасы Парламентінің жаршысы. — 2010. — № 1, 2. — 24–50-б.
- 5 Лингвистическая экспертиза спорного текста. — Алматы: Әділ сөз, 2009. — 140 с.
- 6 Азаматтық іс жүргізу кодексі. — 2011. — 28 қаңтар. — Алматы: Юрист, 2012. — 240 б.
- 7 Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекс. — 2001. — 31 қаңтар. — Алматы: Юрист, 2011. — 336 б.

Ш.Ш.Жалмаханов, Ж.Ш.Жалмаханова

Спорные тексты речи — основной объект лингвистической экспертизы

В статье рассмотрены те аспекты юрислингвистики, которые являются основополагающими при проведении лингвистической экспертизы, редактировании текста, переводе и консультировании. Определена значимость лингвистической оценки в правовом пространстве. Отмечена солидная законодательная база судебно-лингвистической экспертизы, уточнены некоторые терминологические определения, обозначены цели, задачи, структура лингвистической экспертизы, а также ключевая роль компетентности лингвиста-эксперта, который делает заключение по текстам, содержащим клевету, обороты, затрагивающие честь и достоинство человека, способствующие возникновению розни социального, родового, расового и религиозного характера, призывающие к нарушению конституционного строя и территориальной целостности государства. Приведены примеры типичных вопросов лингвистической экспертизы, на которые обязан дать ответ эксперт в своем заключении. В итоге авторами отмечено, что только лингвистическая экспертиза в судебном процессе может дать объективную оценку спорным текстам речи.

Sh.Sh.Zhalmakhanov, Zh.Sh.Zhalmakhanova

Controversial speech texts — the main object of linguistic expertise

The article deals with those aspects as jurislinguistics which are fundamental in conducting linguistic expertise, editing, translation and consulting, determined the significance of the linguistic assessment in the legal space. The authors will present a solid legal basis of forensic linguistic examination, clarify some of the terminology definitions, set up the aims, objectives, structure of linguistic expertise, and represent key competencies of linguist- expert, who make a determination on the text contained slander, turnover, affecting the honor and dignity of man, to the emergence of social strife, tribal, racial or religious nature, calling for the violation of the constitutional order and territorial integrity of the state. The article gives examples of typical questions of linguistic expertise that are required to answer the expert in his opinion. As a result, the authors come to the conclusion that only linguistic expertise in the legal process can provide an objective assessment of a controversial text to speech.

ӘОЖ 81'

А.З.Қазанбаева, А.Е.Қапанова

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті (E-mail: k_ainagul@mail.ru)***Қазақ тіліндегі этномәдени лексиканы зерттеудің ғылыми негіздері**

Мақалада қазақ тіліндегі этнолексиканың қалыптасу, даму тарихы қарастырылып, ғалымдардың пікірлеріне шолу жасалған. Этносты, этнос болмысын оның тілі арқылы танып-білудегі тілдің көрінісін нақты мысалдар негізінде айқындап берген. Этномәдени лексика тілдің лексика-семантикалық қорын байытатын тіліміздегі этнолингвистикалық арналардың негізі болып табылатындығы айтылған. Ж.Аймауытов, М.Әуезов, Ә.Нұрпейісов шығармаларынан алынған этноатаулар ұлттық бояу жасаудың құралы болатындығы нақты мысалдар арқылы көрсетілген.

Кілтті сөздер: этнолингвистика, этнос, тіл әлемі, мәдениет, этномәдени лексика, этномәдениет, ұлттық болмыс, ұлттық дүниетаным, этнолексика, этномәдени ақпарат, мәдени-рухани байлық.

Қазақ тіл білімінде этнолингвистика ғылымымен алғаш айналысқан ғалымдардың бірі — академик Ә.Қайдар этносты, этнос болмысын тек оның тілі арқылы толық түсінуге болатынын, этнос өміріндегі «мол деректер мен мағлұматтарды тіл ғана бойына сыйғызып», ұрпақтан ұрпаққа жеткізетінін, тіл этностың өзін танып-білудің қайнар бұлағы екенін айтады. Сол себепті ғалым тіл феноменін «тіл әлемі» деп қолдануды ұсынады. Осыған орай Ә.Қайдар этнолингвистикаға мынадай анықтама берді: «Этнолингвистика этнос болмысын оның тілі арқылы танып-білу мақсатынан туындаған лингвистиканың (тіл білімі) жаңа да дербес саласы». Этностың шынайы бейнесі, болмысы